

Денис Олександрович Король,

кандидат культурології,
доцент кафедри культурології
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

До 65 річчя Сергія Жановича Пустовалова

Сергій Жанович... Харизматичний археолог з примхливим по-батькові привернув мою увагу, коли я був іще першокурсником. Я взагалі свідомо пішов після школи саме на єдину в Україні кафедру культурології та археології, дітище Миколи Чмихова. Тож на археологів увагу звертав особливу, а їхні лекції впродовж декількох років занотовував, як колись бурсак – Святе Письмо. Саме Сергій Жанович знайомив нас із археологією, саме він проводив дворічний спецсеминар «*Давня Європа та Близький Схід*»; і взагалі його авторству належить ще чимало курсів. Вже не кажучи про захопливі публікації науковця С. Ж. Пустовалова, число котрих нині вже добігає майже трьохсот, та декілька його монографій, з яких нині найсуттєвішою можна назвати «*Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*» (2005).

Сергій Жанович не лише добре розуміється на профільних для себе проблемах доби палеометалу, але й на загальних питаннях формування ієрархічних суспільств та проблематиці розвитку писемності; фахівець із визначення автентичності та ідентифікації старожитностей, він знає специфіку обробки матеріалів і здатен сам відтворювати певні стилістичні прийоми архаїчного мистецтва – на кшталт скіфського звіриного стилю чи-то орнаментики бронзової доби, адже впродовж життя займається різьбленням по дереву.

Далеко не всі викладачі здатні зробити цікавим для студентства такий курс як, скажімо, «*Безпека життєдіяльності*» (й нехай не ображаються ті, хто присвятив цьому курсу багато років), але він – зміг. Втім, не менш цікавими

були його життєві оповідки на лекціях. Особливо запам'ятовувалися колоритні, ілюстровані реальними прикладами, настанови з техніки безпеки на розкопках. Саме вони давали новачкам наочне уявлення, що таке «бровка», і чому не можна ані ходити по ній, ані стукати по ній інструментом. Пан Сергій чудово все показував на прикладах з власному досвіду, не обмежуючись формальним поверховим інструктажем, тож ми наочно дізнавалися, як грамотно працювати лопатою, як мають згинатися під час роботи ноги та спина, аби не було болю та травмування.

Захоплення викликають не лише лекції Сергія Жановича Пустовалова. Моя перша в житті експедиція – власне, археологічна практика – була у місті Вишгород у 1996 році. Копали ми подвір'я давньоруської церкви Бориса і Гліба, і зокрема – церковне кладовище. Того разу в нас іще не було наметової романтики, і всі блага цивілізації були поруч. Проте розкопки були складні. Розвалені наприкінці XVI ст. стіни давньоруського храму піддавалися лише лому та кайлу. Подекуди траплялися залишки фресок. Запам'яталась доброзичлива атмосфера на розкопі. Запам'яталось, що Сергій Жанович часто жартував, та водночас пильно стежив за продуктивністю нашого робочого часу. Тим приємнішим потім виявлялося дозвілля – потім було що згадати.

Мені дуже кортіло знайти щось цікаве, незвичне. Та знахідки оминали мою ділянку розкопу. Сергій Жанович підбадьорював мене, казав, що все попереду. Останнього дня експедиції мій штик надібав на жіночу срібну скроневу підвіску (Київського типу, із зерню). Того року це була найцікавіша знахідка. То ж, фінальний акорд у моїй партитурі практиканта-археолога був успішно зіграний під овації експедиції. Сергій Жанович тоді теж радів, і в його очах сяяла гордість за учня.

А далі була поїздка із дівчатами-старшокурсницями на Острів Байда, чи-то Мала Хортиця у м. Запоріжжя. Це вже була експедиція самого Сергія Жановича. Мешкали ми тоді прямо на острові, в будиночках бази відпочинку, а на розкоп через денну спеку ходили двічі: з сьомої до одинадцятої ранку, а далі з четвертої до шостої вечора. На кухні були позитивні дівчата, і знайомства

чудові намітилися – з нами був колоритний студент-художник, що замальовував знахідки, а також чудовий співрозмовник Андрій – старший син Сергія Жановича. Ми обговорювали прочитані книжки, Сергій Жанович читав нам свою напрочуд професійну поезію, й усі ми перебували одне з одним в затишній єдності. Тож копалося легко, спочивалося затишно – жоден літній відпочинок на турбазі не зрівняється! Хотілось повертатися туди знову і знову. Працюючи на Байді, я в повній мірі оцінив вміння С. Ж. Пустовалова організувати роботу і побут в експедиції, створити доброзичливу робочу атмосферу в колективі.

То ж годі й дивуватися, що коли восени наступного року Сергій Жанович запропонував мені коротку експедиційну поїздку на двох, я не вагався. Це був тиждень самостійної роботи в Могилянці, себто кінець жовтня. Та погода була до нас сприятлива – усе ще тривала золота осінь, і на Хортиці стояла сонячна суха погода. Цілих три дні ми нею насолоджувалися, доки не почався очікуваний «сезон дощів», але встигли зробити компактний, глибокий розкоп.

Може виникнути питання: чому фахівець з бронзової доби почав копати козацькі старожитності й навіть став відомим автором численних публікацій з козаччини. Справа в тому, що Байда є першою найдавнішою фортецею в Україні і безпосередньо стосується основної тематики С. Ж. Пустовалова – ямно-катакомбної культурно-історичної спільності доби бронзи.

А взагалі на острові Байда виявилось сім культурних шарів один над одним. Останній шар вже важко вважати археологічним: це залишки військового напів-бастіону армії цариці Анни Іоановни часів російсько-турецької війни 1736-37-х років. За реєстром, це був той саме полк, у складі якого служив славетний німець Карл Ієронім фон Мюнхаузен, що потім, на пенсії удома розповідав про Україну-Малоросію чимало кумедних байок.

Квартирувався полк не просто поля – не на порожньому місці вони поставили свій тимчасовий форт. Безпосередньо тут трохи менше як за два століття було зведено замочок князя Дмитра Вишневецького, що зібрав подніпровську братву з козаків-черкасів та вимуштрував їх у професійних прикордонників. Регулярно нападаючи на татарські загони мисливців на ясир,

відбиваючи товар у турецьких караванів, ці люди зуміли завдати клопоту могутній імперії турків, котрих боялися тоді і в Польщі, і в Москві. В легендах наступних поколінь саме його запам'ятали як ватажка Байду, страченого в османській столиці. Саме ці легенди оспівуються у козацьких думках.

Восени ж 1998 року нам траплялося не так багато матеріалів: черепки козацької кераміки XVI ст., рештки спалених стін вежі із татарським наконечником стріли – судячи з усього, саме посланий владою каральний загін османів спричинив фінал цієї острівної фортеці. На завершення розкопок, коли все було розчищено і готувалася рекультивация, недослідженою залишалася ділянка під кам'яною брилою вагою в кілька тон. Підняти її було неможливо, а дослідити шар під нею – необхідно. Зрештою Сергій Жанович попросив нас притримати лопатами каменяку, в кілька прийомів вибрав ґрунт під каменем і швидко вистрибнув з розкопу. Це було зроблено вчасно. Брила завалилася, зламавши декілька держаків від лопат. Під брилою виявилось обережно приховане вістря спису та центральна частина сонячного годинника – гномон – певно, коли на фортецю нападали востаннє, хтось із відступаючих захисників схотів лишити собі схованку на майбутнє, та повернутися по неї вже нікому не судилося, аж доки вона не опинилася в руках археологів.

Цей фінал розкопок мимоволі нагадав мені Вишгород. Існує така закономірність: кращі знахідки трапляються в останній день! Тоді я нарешті мав честь замалювати знахідки (бо на тому етапі свого життя присвячував графіці чимало часу і таки дещо вмів).

Цей замочок князь Байда звів не на порожньому місці! Найдавнішими на Байді були виявлені споруди ще часів енеоліту. Потім була побудована фортеця катакомбної культури, Певно, зручне розташування цієї скелі на островці посеред Дніпра нашттовувало людей на думку про фортифікацію. Пізніше на уламках катакомбної фортеці свої укріплення будували люди доби пізньої бронзи, готи, русичі та ін.

Наша співпраця із Сергієм Жановичем не обмежувалася лише розкопками. В мої студентські роки він керував моїми курсовими роботами та дипломом.

Пізніше – кандидатською дисертацією. Хоч і не одразу: бо за тодішніми нормами науковими керівниками ми – аспіранти мусили обрати виключно професора з кафедри. А їх у нас тоді було всього троє, і жоден з них не працював за тематикою мого дослідження: уявлення про смерть і посмертя у стародавніх скандинавів. Втім, на засіданні кафедри мені призначили науковим керівником завідувача – професора О. І. Погорілого. Хоча керівництво це було формальністю, і всі деталі дослідження ми все одно обговорювали саме з Сергієм Жановичем.

Я чув про випадки, коли колишній куратор ображався і припиняв консультування свого підопічного, мовляв «у тебе тепер інший керівник – до нього і звертайся». Такого, на щастя, не сталося: ми обидва знали, хто був моїм Учителем. Відтак, коли хвороба забрала з життя професора О. І. Погорілого, моїм науковим керівником вже офіційно став С. Ж. Пустовалов.

А згодом я сам опинився на захисті докторської дисертації Сергія Жановича. Наразі, блискуча робота була завершена років за десять до того, як відбувся її захист. Спроби захисту перед тим вже були. На жаль, безрезультатні. Так само важко було захищатися і тим археологам, хто покладався на розробки Сергія Жановича. При тому, що західні фахівці давно їх підтвердили і успішно на них посилаються. Сумно, що вітчизняна наука подекуди схожа радше на тераріум, аніж на гурток друзів-ентузіастів.

Нині доктор історичних наук Сергій Жанович Пустовалов є знаним професором, завідувачем кафедри Музеєзнавства та пам'ятокознавства Київського національного університету культури і мистецтв. Улюбленцеві колег та учнів виповнюється нині 65. Він встиг багато чого досягти, та має енергію й натхнення досягти ще більше! І це чудово.

Закінчуючи свої спогади, хочу сказати, що Сергій Жанович – не лише талановитий науковець, художник різьбяр, а ще й поет. Хочеться закінчити статтю прикладом його поетичної творчості.

КУРГАНЫ

Раскиданные по степи,
Как звёзды в небе спят курганы.
Им шепчут в вечность ковыли,
Да моют росы утром рано.
И волны мелкой суеты
Об их подножья бьются злобно.
Но украшают их цветы,
Как предков вера в мир загробный.
Любовь иль ненависть для них,
Что господину раб презренный.
Восходит к их вершинам стих
Поэзии цветок нетленный.

(1978)